

А.Е. Саденова,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. д.,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: sadenovaa@mail.ru

ДИАЛОГТЫҚ ДИСКУРСТЫҢ КОММУНИКАТИВТІ-ИНТЕРАКТИВТІК ТАБИҒАТЫ

Аннотация: Мақалада диалогтық дискурстың коммуникативті-интерактивтік табиғаты туралы сөз болады. Қазақ тілін меңгертудегі сөйлеуге үйретудің жолы қарастырылады. Қазақ тілін оқитын шетелдік студенттердің сөйлеуін қалыптастыру мәселелері, диалогтық дискурс туралы, психологиялық мәселелері сөз болады. Сөйлеу үшін қажетті жайттардың арасындағы интерактив мәселесіне және оның компоненттеріне назар аударылады.

Мақалада оқудың түрлі кезеңдеріне тиесілі түрлі әдістемелік ұсыныстар берілген. Айтылымның тілдік қана емес, сондай-ақ мазмұнды жағына да назар аударылады. Сөйлеуге үйрету үшін көрнекі нысандар, диалогтар мен полилогтарды қолдану ұсынылады.

Мақалада ұсынылған диалогтық дискурстың коммуникативті-интерактивтік табиғаты ауызша сөйлеуді дамытуға көмектеседі. Мұнда ең алдымен диалогтық дискурстың мәні, оның коммуникативтік-интерактивтік табиғаты мен тілдің нормасына сай келуі дамытылады. Диалогқа үйретуде бір жағынан репликалардың кезектесе алмасуына үйрету көзделсе, екінші жағынан жағдаяттың өзгеруі көрінетін қарым-қатынасқа түсуге, диалогтық сөйлеуге үйрету көзделеді.

Түйін сөздер: сөйлеу, диалог, дискурс, коммуникативтік, интерактив, айтылым.

Диалогтық дискурстың коммуникативті-интерактивтік табиғаты

Қазіргі тіл білімінде диалогтық дискурс және дискурс туралы жеке тұлғалардың өзара вербалды интеракциясы тұрғысынан айтылып келеді. Қатынастың вербалды және бейвербалды құралдарының көмегімен инофондар арасындағы ауысып отыратын өзара әрекет интеракт болып табылады. Интеракт – латын тіліндегі «Inter» және «actus» деген сөзден шыққан орысша «поступок», қазақша «әрекет» деген мағынаны білдіреді, яғни интерактив тіл меңгеру кезінде маңызды болып табылады.

«Интерактивтік» деген сөз «интеракция» деген ұғымнан келіп шығады. Ал «интеракция» жеке тұлғалардың жұптық, топтық өзара біріккен әрекеті, бір-біріне алма-кезек әсер етуі. Ол екі жақты әрекет, инофондар сол тілдегі мәдени ақпаратты қабылдаушы да, жіберуші де бола алады, себебі меңгеріп жүрген тіл елінің, ана тілінің мәдениеті, өзекті халықаралық мәселелері қатысымның мазмұнын қамтиды.

Құрылымы жағынан ауызша коммуникация тілдік интеракция болып табылады. Диалогтық дискурстағы қарым-қатынасқа қатысушылар тең құқылы, олар белсенді түрде өзара бірігіп әрекет етеді. Интеракция өзара әрекеттестікті ұйымдастыру формасы ретінде тілдік қарым-қатынаста негізгі компонент ретінде қарастырылады, өйткені ол көп жағдайда коммуникацияның сипатына сай келеді. Интеракцияны сөз әрекетінің термині тұрғысынан қарастырар болсақ, онда төмендегідей элементтерді ажыратуға болады, бір-бірімен өзара әрекетке түсуші коммуниканттар әрекетінің мақсаты, объектісі, құралы (тілдік белгілер).

Интерактивті меңгеруге екі жақты дискурс тән болып келеді. Мұндағы екі жақты дискурс арнайы тоқталуды қажет етеді. Дискурстың екі түрі бар: бір жақты дискурс пен екі жақты дискурс. Бір жақты дискурс – бір адамның барлық экстралингвистикалық

факторларды (жағдаят, серіктесінің сипаты, кинестетика және фонация) қамти отырып, ауызша баяндауы, монологтық сөйлеуі. Екі жақты дискурс – екі коммуниканттың арасындағы «сөйлеуші-тыңдаушы» рөлдері бойынша ауысып отыратын, өмірдегі әртүрлі жағдаяттағы интенционалды ой алмасу үдерісі және ауызша айтылымдардың жиынтығы. Бір жақты дискурс пен екі жақты дискурстың арасында ерекшелік осындай болып келеді [1, 33].

Диалогтық дискурс коммуниканттардың арақатынасының бір-біріне әсері арқылы құрылады. Диалог құрамында коммуниканттардың субъективтік пікірін бағалайтын дискурс қаралады. Диалогтық дискурста дүниенің тілдік бейнесі, әсіресе оның коммуникативтік-интерактивтік аспектісі, сөйлеу әрекетінің когнитивтік жағы айқын бейнеленеді. Тіл меңгеру белгілі бір дискурстағы диалогтық айтылыммен басқарылады, диалогқа қатысушылардың мінез-құлқы дүниенің тілдік бейнесімен, коммуниканттардың жеке тілдік уәждемелік бағалауыштық және когнитивтік жақтарымен байланысады.

Жоғарыда айтып өткендей, диалогтық дискурс екі жақтың қатысуымен дүниеге келетіні белгілі. Сұрақ-жауап түріндегі диалогта ашық мән жауап түріндегі сөйлесімде жиі беріледі. Диалогтағы ашық мәнді сөйлесім дискурстың құрамдас бөлігі болып табылады.

Диалогтық бірлік интеракцияның жүзеге асуына тәуелді. Ашық мәнді сөйлесім түрлері монолог пен диалогтың айырмашылығы сөйлесушілердің санымен байланысты. Сөйлеуші тіл құралдарын сөйлеу жағдаятына қарай таңдап, мақсатты түрде қолданады. Ішкі мүмкіндіктеріне байланысты тіл бірліктері сөйлеушілер арқылы өзара үйлесімге түседі.

Диалогтың интерактивті табиғаты оның қатысушыларының сөйлеу әрекетінің прагматикалық жағдайлары есепке алынса ғана сол кезде ашылады. Мысалы, диалогтың түрлерінің бірі, әсіресе, сұрақ-жауапты диалогта репликамен алмасу әлеуметтік өзара әрекеттің күрделі формасын көрсетеді. Сұрақтың белгілі формалары жауап берушіні қорғайтын ұстанымға мәжбүрлеу мақсатымен қолданылады. Жауап сұрақтағы берілген стратегияны тануы мүмкін және оған аса күшті стратегиясымен реакция жасауы мүмкін. Диалогтың интерактивті табиғаты өтініш жасау, сенім, біреудің беделіне нұқсан келтіру, біреуге жағымды пікір айту, саяси риторикада және т.б. өзін көрсету секілді сөйлеу актілерінің коммуникативтік стратегиялары мен тактикаларын зерттеу барысында жақсы айқындалады. Диалогтың мәртебеаралық (интерстатустық) мәні әлеуметтік вербалды өзара әрекет ретіндегі диалогқа қатысушылардың әлеуметтік мәртебесінің бейнелері коммуниканттардың сөйлеу әрекетінде өзектелінуі негізінде құрылады.

Диалогтың бастаушысы бірінші бастаушы репликасын айта отырып, бәрінен де бұрын өзінің коммуникативтік дітін (интенциясын) және эмоциялық жағдайын психологиялық және әлеуметтік рөлдеріне сәйкес білдіреді және екінші коммуникантпен ортақ кодты пайдалана отырып, оған әсер етеді немесе жаңа білімді хабарлай отырып және сонысымен серіктестің білім әлемін өзгерте отырып, оны кейбір әрекет жасауға итермелейді, сонысымен іс жайын өзгертеді және т. б. Бастаушының (инициатордың) серіктесі екінші реплика-реакцияны айта отырып, алынған ақпаратты бұрынғы өзінің білетіндерімен салыстырып, айтылғанның мәнін түсінеді және бастаушының дітін түсіне отырып, когнитивтік операцияның біразын орындайды, сөйтіп серіктеспен келіспеушілік (диссонанс) немесе келісушілік (унисондық) жағына сәйкес әсер етеді.

Бастаушы коммуниканттың репликасы да, жауап репликасы да вербалды түрде болуы мүмкін. Егер бастаушының (инициатор) діті тыңдаушы үшін қонымды болса, онда серіктестің жауап репликасында келісім, мақұлдау және т.б. жүзеге асады. Бірақ егер бірінші серіктес екіншінің күткенін қанағаттандырмаса, жауап репликада келіспеушілік, бас тарту, қарсы болу және тағы басқа көрініс береді. Сондай-ақ диалогта әлеуметтік сипатқа қарай сөйлеу көп, яғни онда сөйлеушілер өзінің рөлімен, мәртебесімен, бағасымен нақты әлеуметтік жеке тұлға ретінде басқа адамға сол адамның да әлеуметтік бет-бейне,

беделіне қарай бағыттаушылық болады. Бұл бағыт диалогтың репликасын семантикалық тұрғыда вербалды түрде білдіріледі.

Сөйлеуші сұрақ қойғанда қарсы сұрақ пен дәлелдеуді талап ететін жауапты қалыптастырады. Берілген жауап келесі қойылатын нақтылаушы сұрақты тудырады. Мәселені нақтылап оның мәнін ашу мақсаты үшін жауап алуды алға тартады. Бұл жерде тыңдаушы қойған сұраққа ғана жауап беруге болады.

Инофонның қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеруге деген қызығушылығын арттыру маңызды мәселе. Аталған мәселені шешу үшін бүгінгі тәжірибе көрсеткендей, тіл меңгеру үдерісінде белсенді оқыту формаларын қолдану керек. Бұл формалар екі жақты біріккен әрекетке жетелейтін инофонды тіл меңгеру үдерісінде басты субъект ретінде қарастыратын, ал қазақ тілін меңгеру үдерісінде әрекетке бағыттайтын тіл меңгерудің интерактивтік түрлері болып табылады.

Тілдік қарым-қатынасқа қатысты интерактивтік шартты термин, ол адамдардың біріккен әрекетімен байланысты, олардың біріккен әрекетін ұйымдастыратын қарым-қатынас болып табылады. Ал әлеуметтік психологияда интеракция үдерісі әлеуметтік тұрғыдан ұйымдастырылған тілдік қарым-қатынас деп көрсетіледі. Кей ғалымдар қарым-қатынас пен біріккен әрекетті теңдестіреді де, оларды коммуникация ретінде қарастырады. Ал кей ғалымдар интеракцияны біріккен әрекеттің, қарым-қатынастың кейбір үдерісінің түрі, оның мазмұны ретінде қарастырады. Олардың бірлігі туралы айтса да, қарым-қатынасты коммуникация, ал біріккен әрекетті интеракция ретінде қарастырады.

Сөйлеу өмірге сөйлеушілердің коммуникативтік әрекеттері арқылы ендірілген. Коммуникативтік әрекетке бірнеше адам бір уақытта қатысады, әрбір адам аталған әрекетке өз үлесін қосады, біріккен әрекет тек осылай ұйымдастырылады. Оның жүруіне қатысушылардың ақпарат алмасып қана қоймай, әрекетті ұйымдастыра алу қабілеті де енеді. Коммуникация біріккен әрекет негізінде жүзеге асады, өйткені осы біріккен әрекетте субъекттердің бір-бірімен ақпарат алмасуы жүзеге асып, яғни біріккен әрекет түрі мен нормасы жасалады. Коммуникация жеке тұлғалар арасында жүзеге асады: тұлғааралық қатынас – оның жоғары мәні.

Коммуникативтік бағыт бойынша тіл меңгеру ана тілін меңгерудегі ұстанымдарға негізделеді. Әрбір инофон бірінші кезекте сөйлеуді үйренуі тиіс. Ал грамматика коммуникация барысында дамиды. Демек меңгеру мазмұнын грамматика емес, қатысым табиғаты айқындайды.

Диалогтық дискурста әрбір сөйлеуші сөйлеу жағдаятынан туындаған мақсатқа жетуді көздейді. Сол себепті негізгі мақсат қосымша мақсатты қалыптастырады [2, 12]. «Интеракция» ұғымы иллюкутивтік ұғымына қарағанда кең болып келеді. Мәселен, иллюкутивтік екі сөйлеу актісінен тұрса, интеракция сөйлеушінің басты негізгі, жетекші мақсатымен байланысты болып келеді.

Интерактив ұстанымы жалпы қазақ тілін меңгеру үдерісінде тақырыптық жағдаяттағы диалогтық серіктестік құрамында синтаксистік деңгей арқылы жүзеге асады. Мұнда жекеленген тілдік тұлғаның (форма) түрлі деңгейлі, түрлі аспектілі сипаттары есепке алынады.

Интеракцияны тудыратын диалогтық дискурста өзара сөйлесу қатынасына ортақ тақырып негіз болады [3, 19]. Сөйлеу актілеріне ортақ мазмұн – тақырып болып табылады. Тақырып бойынша сөйлеу мақсаты белгілі болады. Диалогтық дискурста тақырып ойды дамытып, пікірлер түрінде көрінеді. Түсінісуге сәйкес диалог дамиды, жалғасын табады. Тақырыптың ортақ болуына қатысты түсінісу шарты орындалады. Сөйлемге қатысты тема-рема актуалды мүшелену арақатынасын диалогқа қатысты көңіл бөлу фокусы, фокус деп бөлуге болады. Тақырып орталық диалогта мақсаттардың өзара үйлесуі арқылы дамиды, интенциялардың жүзеге асуын қалыптастыратын коммуникативтік-прагматикалық салмағы бар орталық болып табылады.

Сөйлеуші тыңдаушының жағдайын, сыйластықты ойлайды. Тыңдаушы шешуші қызмет атқарады. Диалогтың қалыптасуына сөйлеуші пресуппозициясы, тыңдаушы пресуппозициясы, сөйлеу жағдаяты, мәнмәтін секілді бірқатар түрткіжайттардың әсері болады. Диалогтық дискурстар әртүрлі шарттар арқылы пайда болып дамиды. Диалогты қалыптастырушы компоненттерді атқару қызметіне сәйкес сөз бастаушы, байланыстырушы, мақұлдаушы, әртүрлі эмоцияларды жеткізуші, бағалаушы, нақтылаушы, қолдаушы деп бөлуге болады. Бұл арқылы құрылымдық-мазмұндық аспектісі бойынша, қатысым стратегиясы бойынша қызметін анықтауға болады [4].

Интенциялардың өзара ықпалдасуы немесе бір-бірін тудыратын өзара байланысын интеракция деп атайды [5, 67]. Диалогқа қозғалыс, туындаушы сипат тән. Сөйлеушінің интенциясын жеткізуші алғашқы сөйлеу актісі кейінгісімен салыстырғанда, тәуелсіз сипатта болса, кейінгісі алғашқысының мақсаты мен мазмұнына тікелей тәуелді болады [6, 45].

Интеракция негізгі және қосалқы түрлерге бөлінеді. Интерактивті меңгеру инофондар айналасымен, сонымен бірге қазақ тіл иесі ортасымен, тілдік орта, қоршаған оқу ортасымен, өзара әрекет етуде құрылады. Инофонның тәжірибесі үйренетін тіл саласында оның білім, дағды, ептілік алудағы белсенділігі – оқу танымындағы негізгі көз болып табылады.

Білімді жүйелеу тілдің жалпы заңдылықтарын түсінуде тірек болады және айтылымды модельдеумен өз бетімен рәсімдеуге мүмкіндік береді. Мұндай амал барысында жаңа ақпаратты енгізу біртебірте қарапайымнан күрделіге өту жолымен жүзеге асады. Материалды берудегі дискурстық негіз жай тілдік фактіні ғана емес, оның коммуникативтік маңыздылығын көрсетуге мүмкіндік береді.

Дискурстың әрекеттік табиғаты прагматика термині арқылы түсіндіріледі. Тілдің және қатынастың прагматикалық аспектісі дискурстағы және айтылымдағы сөйлеу әрекетін жүзеге асырудағы (және қабылдауда) оның ұстанымы, баға, эмоция, интенцияны білдірумен, тілдік белгіге адамның қатынасымен байланысты болып келеді.

Серіктеске бағыттау диалогтық қадамда немесе репликада жүзеге асатын және сөйлеу тактикасын вербалды білдіруде көрінетін диалогқа қатысушылардың діттемесінің вербалды жүзеге асуы диалогтың функционалды доминанты немесе бастаушы жағы болып табылады.

Сөз серіктеске бағытталып, бұрынғы әлеуметтік топтан ба немесе жоқ па, жоғары немесе төмен тұрған топтан ба (серіктестің иерархиялық дәрежесі), сөйлеуші қандай да бір тығыз әлеуметтік байланысқан топтан ба немесе жоқ па (әке, аға, күйеу), сол серіктестің кім екеніне қарай құрылады. Абстрактілі серіктестің болуы мүмкін емес. Серіктеске бағытталған сөздің мағынасы өте жоғары. Сөз екіжақты акт болып табылады. Ол не, кім үшін тең дәрежеде ол анықталады. Сөз сөйлеуші мен тыңдаушының өзара қатынасының өнімі болып табылады. Кез келген сөз «басқаға» қатысты «бір нәрсені» білдіреді. Сөзде сөйлеуші өзін басқаның көзқарсымен рәсімдейді, бұл өзін ұжымның көзқарасы тұрғысынан көрсету дегенді білдіреді. Сөз – мені мен басқаның арасына тасталған көпір. Егер көпір бір шетімен сөйлеушіге сүйенсе, екіншісімен серіктеске сүйенеді. Сөз – сөйлеуші мен серіктестің арасындағы ортақ аумақ.

Ғалымдар интеракцияны коммуникация үдерісінің синонимы ретінде сипаттайды. Интеракция әрекет барысында, әсіресе диалогтық сөйлесуге үйретуде, субъекттердің белсенділігін, олардың шығармашылық дітін және бірігіп әрекет етуге ұмтылуын қамтамасыз етеді. Бұл әрекеттің спецификалық сипаттамасын оның қарым-қатынасты ұйымдастырудың бір формасы болуы, онда субъектілердің бір уақытта бірігіп өзара әрекет етуі, нәтижеге жетуге диалогтық дискурс барысында бір-бірін түсініп, жауап беру үдерісіне бағытталуы және оның арнайы мазмұны енеді.

Айтылымның әлеуметтік-интерактивті табиғаты туралы түсінік М.М. Бахтиннің еңбегінде сөз болады. Ғалым: нақты айтылым «айтылымның әлеуметтік өзара әрекеттік

үдерісінде туылады, өмір сүреді, өледі» деп көрсетеді. Оның мағынасы және формасы негізінен осы өзара әрекеттің формасымен және сипатымен анықталады.

Қазақ тілін екінші тіл ретінде диалогтық дискурс материалы негізінде меңгерудегі интерактивті ұстаным көрінеді. Диалогтық дискурста жауапты алмай тынбау, керекті ақпаратты анықтаған соң, соңына жететін диалогтық хабар алу, жалыну, өтіну түрлері болады. Әр сөйлеу қадамының мақсаты болады, әрі сол арқылы интеракция «өзара ықпал» пайда болады.

Диалог арқылы адам өз өмірін басқалармен үйлесімді ұйымдастырады, ол жерде және оның көмегімен жеке тұлға басқа тұлғамен маңызды әлеуметтік байланыстарды жүзеге асырады. Диалог адамдарды әрекетке итермелеуге, сенім арттыруға, білім беруге қызмет етеді деген кең тараған пікір бар [7, 71]. Біз білім беру ең алдымен білімді меңгеруге итермелеу ретінде түсіндіретін зерттеушілердің позициясын ұстанамыз, сенім баға мен идеяға итермелеу, басқаша айтқанда, диалог әрекетке итермелеуге қызмет етеді; әрекет диалог итермелейтін ішкі білімді меңгеру көзі. Сөйлеу тактикасының вербалды белгісі өзінің функционалды мағынасы бойынша интерактивті құрылым ретінде диалогты ұйымдастыруда интеракцияның нәтижелілігін байқауға болады, интеракция бойынша серіктестің мінезі арқылы диалогтың маңыздылығы көрінеді.

Сонымен тіл меңгерудегі интерактивті модельді қолдану диалог барысында рөлдік қатынасқа түсу арқылы өмірлік жағдаятты модельдеумен біртұтас пайдалану, тіл үйрену үдерісінің тиімділігін арттырады.

Әдебиеттер

1 Эрвин Трип С.М. Язык.Тема. Слушатель. Анализ взаимодействия. // Новое в лингвистике. –М.: ю 1975. - С.33.

2 Жалагина Т.А. Вид корректировок в диалогических событиях // Языковая общение: процессы и единицы. –Калинин, 1988. – С. 12.

3 Балабайко М.С. Типы диалогических реплик в современном русском языке: авторефер. ... канд.филол.наук. –М., 1977.

4 Богданов В.В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Л.: ЛГУ, 1990. -83 с.

5 Чахоян Л.П. Синтаксис диалогической речи современного английского языка.- М.:Высшая школа, 1979. – С.67.

6 Колшанский Г.В. Паралингвистика.-М.: «Наука».-1974. – С. 45.

7 Общение, текст, высказывание. –М.:1989. – С. 71.

Коммуникативно-интерактивная природа диалогого дискурса

Аннотация: Данная статья посвящена коммуникативно-интерактивной природе диалогого дискурса. В статье рассматриваются диалоговый дискурс и приёмы формирования говорения иностранных учащихся изучающих казахский язык, даётся анализ психологических предпосылок обучения говорения. Важное место среди условий, необходимых для говорения отводится интерактивам и их компонентам.

В статье предложены разные методические рекомендации, соответствующие разным этапам обучения. Акцентируется внимание не только на языковой форме высказывания, но и на содержательной.

Для обучения говорению предлагаются интерактивные формы, использование диалогов и полилогов. Коммуникативно-интерактивная природа диалогого дискурса представленная в статье, способствует развитию устного общения.

Ключевые слова: речевое общение, коммуникативность, диалог, дискурс, интерактив, говорение.

Communicative and interactive nature of discourse dialog

Abstract: This article focuses on the communicative-interactive nature of dialog discourse. The article examines the discourse and dialog methods of formation of speaking foreign students studying the Kazakh language, the analysis of the psychological prerequisites for the teaching of speaking. An important place among the conditions necessary for speaking is given to the interactivity and their components.

The article suggests different guidelines corresponding to the different stages of learning. The focus is not only on the linguistic form of the utterance, but also on its informative value.

For teaching speaking offers interactive forms, the use of dialogues and polylogues. Communicative and interactive nature of dialog discourse presented in the paper contributes to the development of oral communication.

Keywords: *speech communication, communication, dialogue, discourse, interaction, speaking.*